

Леонідас Донскіс

Любий Томасе, в наші дні будь-яка відверта книжка, чи то мемуари, чи діалоги з другом і колегою, неминуче перетворюються на данину так званій сповіdalній літературі (*confessional literature*). Тут я сподіваюсь уникнути цієї даніни та не платити її, оскільки, з одного боку, партнер у діалозі мені більш інтересний, ніж власна біографія та переживання; з іншого боку, запропонований мною об'єкт діалогу надто важливий і багатозначний, щоб ми його вимірювали тільки собою, — це пророцтва Східної Європи, йдучи за якими дисиденти ХХ століття, інакодумці, соціальні критики, письменники й політичні коментатори нашого регіону (назвімо його Сходом Центральної Європи) й нині визначають становище, можливості, долю та майбутнє Європи та цілого світу. Пророків — як консервативних і реакційних, так і ліберальних і демократичних — ніколи не бракувало Росії, яка сьогодні, здається, переживає одне з найжахливіших випробувань за всю свою історію. Вистачає пророків і в Польщі, і у Литві, але краще почнімо все-таки з Росією. Передусім — з інтелігенцією.

Про російського інтелігента інколи кажуть, що у нього лише один моральний вибір — зрадити або своє сумління, або батьківщину. Це — моральна дилема передовсім російської інтелігенції, але я навряд чи помилуюся, якщо скажу, що під час накреслення інтелектуальної та моральної європейської мапи до зони Східної Європи потрапили край-

ни, де досі актуальним є вибір між сумлінням і вітчизною. Щасливі ті країни, де ця дилема зникає, й людям доводиться просто обирати ту чи іншу моральну та політичну поведінку. Але що робити, коли неможливо залишатися патріотом країни, яка не визнає ані свободи, ані сумління? Кордони вітчизни? Так, уява нам їх окреслює, заразом добираючи історичні оповіді про її правдиву чи уявну велич.

Але батьківщина — це ж не лише поняття, ідеї, слова. Вона — форми буденого життя і практики, в яких ти або береш участь, або ні. Це — образи мови і дій, що виникли не сьогодні й не вчора. Вони складалися досить довго, тому та чи інша успішна публічна дискусія або переконлива публікація не зруйнує ці образи мовлення й поведінки, навіть не змінить їх. Чи будеш ти захищати свою країну, якщо вона порушить закони людяності або познущається з твоїх цінностей, — це питання не з найлегших. Як і інше питання: що ж таке патріотизм — потурання і надання моральних знижок своїм (із любові до вітчизни) або, навпаки, здатність бути першим, хто каже «ні» всьому, що не дозволяє ототожнити себе з такою батьківщиною й тим, чим вона хоче стати чи вже стала?

Більшість письменників і політичних мислителів іронічно сприймають формулу імперського патріотизму: «Права чи ні, це — моя країна» (*my country, right or wrong*). Г.К.Честертон знущально-влучно прокоментував цю фразу: «Права чи ні, це — моя країна» — таке міркування жодному патріотові не спаде на гадку. Це все одно, що сказати: «П'яна чи твереза, вона — моя маті». Але цю бундючну формулу імперського патріотизму разюче застосував 1872 року народжений у Німеччині патріот США, герой громадянської війни, генерал і сенатор Карл Шурц. Почувши слова іншого сенатора про вітчизну, «неважливо, права вона чи ні», Шурц зауважив, що може й сам повторити цю фразу про свою країну — велику Американську Республіку. І відразу ж додав: «Права чи ні, це — моя країна; якщо вона права, потрібно зберегти її такою; а якщо ні — виправити її» (*my country, right or wrong; if right, to be kept right; and if wrong, to be set right*).

Звичайно, це формула критичного або громадянського патріотизму. А що робити, якщо виправити батьківщину, на жаль, неможливо? Якщо вона не дaeється до виправлення? Якщо чудово розуміш, що проти тебе — не купка ворогів, а менталітет і політична культура, яких ти не зміниш за кілька років, та й за кілька десятиліть — навряд чи? Що цілого твого життя та зусиль цілого твого покоління замало не лише для виправлення батьківщини, але навіть для того, щоб бути в ній виразно почути?

Що обрати: ілюзію батьківщини чи правдиву батьківщину — політичний режим і канони, які від початку суперечать твоєму сумлінню? Що є вітчизна — прихильність твого ества до якогось місця на світі або ж соціальний і моральний устрій конкретної країни, який стає душевною скільністю та моральним принципом, що з ним ти ототожнююш себе і захищаєш його як частину свого життя й особистості? Чи дозволяти іншим державам виправляти твою занепалу батьківщину, чи потрібно свою країну захищати від чужої зверхності та повчальності? Що робити, якщо сумління й уявлення про ідеал пов'язують тебе з країнами, які твій народ чи його політичну еліту вважають ворогами? Відверто сказати противникам режиму своєї країни, які сповідують споріднені цінності, щоб вони ізолявали твою вітчизну та не поступалися їй (заразом ізоляючи й тебе самого)? Чи слід побажати їм уперто підтримувати відносини з неправим режимом і намацувати компроміси, таємно сподіваючись на якусь ліберальну еволюцію? Усе це до болі знайоме російським дисидентам. Вони змущені були обирати, що зрадити — своє сумління чи нелюдяну вітчизну. Радянський режим їх постійно звинувачував у очорненні соціалістичної батьківщини та підлабузництві перед буржуазним Заходом. Сьогодні історія повторюється.

Президент Росії Владімір Путін у передвиборній агітаційній промові про партію «Єдина Росія», присвяченій «нацистам» і всій агресивно-конформістській російській молоді, з неприхованим презирством висловився про політичну опозицію, яка, мовляв, «шакалить по іноземних посольствах». Інакше кажучи, опозиція московської владі є зра-

дою великої батьківщини. Режим монополізує патріотизм і його риторику, прирівнюючи вітчизну до себе. Очевидно, все це робиться для маскування занепокоєння чекістської (ГПУ/НКВД/КГБ/ФСБ) кліки: адже рано чи пізно буде почуто тих, чия батьківщина народиться там і тоді, де й коли сконає путінізм і його «суверенна демократія».

Недаремно твій близький друг і соратник Александрас Штромас¹ — емігрантський політичний мислитель і дисидент — несподівано розставляє акценти, відзначаючи відмінності між націоналізмом і патріотизмом. З моменту появи проникливого та провокаційного есею Джорджа Орвелла «Нотатки про націоналізм» більшість американських, британських та інших західноєвропейських дослідників уважали націоналізм і його психологічне, соціальне, політичне побутування в тому чи іншому етнічному або культурному середовищі — агресивним прагненням піднести свою націю чи групу над іншими та наділити її найбільшим впливом і престижем, а патріотизм розглядали як щось незрівнянно природніше та прийнятніше для буденної сучасності². Патріотизм Орвелла трактував як любов до рідної мови, своєї землі та культури, без бажання нав'язати їх іншим. Вітчизна, за Орвеллом, проблемою стає лише тоді, коли її захоплюють або принижують. Пріоритет патріотизму над націоналізмом тривалий час був незаперечним. Але Штромас у трактаті про справжні та фіктивні ідеології цю конвмежі міженційну інтерпретацію перевернув з ніг на

¹ Александрас Штромас (Aleksandras Štromas, Alexander Shtromas, 4.05.1931, Каунас — 12.06.1999, Чикаго) — англійський і американський політолог, історик, політичний активіст і шубліцист литовського походження; уся його родина загинула в роки Шоа, після війни підлітка всиновив перший керівник радянської Литви Антанас Снечкус, проте А.Штромас став інакодумцем і емігрував із СРСР до Великобританії в 1973; від 1989 професор політології в Гілсдейл-коледжі (Мічиган, США); твори присвячені проблематиці тоталітаризму, радянській політичній системі, національному рухові в країнах Балтії. (Тут і далі біографічні довідки — примітки перекладача та наукового редактора).

² Див.: George Orwell, «Notes on Nationalism» // George Orwell, *Decline of the English Murder and Other Essays*. Harmondsworth, Middlesex, England Penguin Books, 1970, p. 155–179.